

**MUHAMMED B. KERRÂM VE TARAFTARLARINA AİT ESERLERİN
GENEL BİR TAHLİLİ ***

A General Analysis of the Works of Muhammad b. Karrâm and His
Followers

Abdylkader DURGUTİ*

Öz

Kerrâmiyye mezhebinin birinci el yazılı kaynakları günümüze ulaşmamıştır. Buna karşın Muhammed b. Kerrâm'ın sadece isim olarak bildiğimiz bazı eserlerinde ise içerikle alakalı sınırlı bilgiler vardır. Bu çalışmada, Muhammed b. Kerrâm hakkında tabakât ve makâlât eserlerindeki kırıntı kabilinden dağınık bilgileri bir araya getirip eserleri hakkında bir çerçeve oluşturmaya çalıştık. Kerrâmiyye mezhebi mensupları diğerk mezheplerde olduğu gibi kendi fikirlerini savunmak amacıyla çeşitli konularda pek çok eser yazmışlardır. Ancak tarih boyunca muhalifler tarafından Kerrâmiyye mezhebinin marjinal bir mezhep ilan edilmesi onlar tarafından ortaya konulan literatürün tarihin arka planına itilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Muhammed b. Kerrâm'ın eserleri

Abstract

The primary written sources of the Karramiyya have not been reached today. On the other hand, we can find limited information related to the content in some of the works of Muhammed b. Karrâm's, known only as names. In this study, we tried to create a framework about his works by combining scattered information in his bibliography and the makâlât. As in other sects, the members of the Karramiyya sect wrote many works on various subjects in order to defend their ideas. However, the literature of this sect was ignored because of the declaration of the Karramiyya as a marginal sect and the absence of sectarian followers. Thus, the purpose of this study is to give information about Muhammad b. Karrâm's works and is to introduce

* Bu makale tarafımızca yapılan “Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye Mezhebi” isimli doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

* Dr. Öğr. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı. orcid.org/0000-0002-6003-5841/abdulkaderdurguti@gmail.com

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
09.05.2019	29.06.2019	30.06.2019
DOI	10.18403/emakalat.562282	

hakkında ayrıntılı bilgi vermek ve Kerrâmiyye mezhebinin kaynaklarını tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. Kerrâm, Kerrâmiyye, İbn Heysam, Mekhül en-Nesefi, Mezhep, Literatür.

the sources of the Karrami sect.

Keywords: Muhammad b. Karrâm, Karrâmiyya, İbn Haysam, Makhul en-Nesefi, Sect, Literature

GİRİŞ

Muhammed b. Kerrâm'ın eserlerinin bize ulaşmaması, düşüncelerinin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılmasında büyük bir dezavantajdır. Birinci el kaynakların günümüze ulaşmaması sebebiyle hem kurucu şahsiyetin hem de mezhebe ait görüşlerin ne kadar sağlıklı ve güvenilir bir şekilde intikal ettirildiği hususunun sorgulanması gerekmektedir. Bu bağlamda İslam Mezhepleri Tarihi ve fırak edebiyatı kaynaklarında yer alan Kerrâmiyye mezhebi görüşlerinin mümkün olduğunca hassas bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir. İslam Mezhepleri Tarihi kaynakları, ikinci el kaynaklar hüviyetinde olduğu için iyi bir tahlil ve eleştirel üslup, Kerrâmiyye adına söylenenler ile Kerrâmiyye'nin söyledikleri arasındaki farkı açıklayacak ve mezhebin bütüncül bir şekilde ele alınmasını kolaylaştıracaktır. İşte bunu yapabilmek için öncelikle Kerrâmiyye mezhebinin literatürünü tanımamız gerekmektedir.

Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869)'ın kitaplarının kendisi hayatta iken birileri tarafından yakıldığı nakledilmektedir.¹ Ancak Muhammed b. Kerrâm'ın bütün kitaplarının yakıldığı düşünülemez. Çünkü Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037)'nin *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr*'dan söz ederken kullandığı dil ve ifadeler, yaptığı alıntılara bakılırsa bu kitabı görmüş olabileceği izlenimi edinmek mümkündür.² Ancak Abdulkâhir el-Bağdâdî'den önce Eş'arî âlimleri başta İmam Eş'arî (ö. 324/935) olmak üzere Kerrâmiyye'den söz ederken herhangi bir kitaptan

¹ Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b Hasan b Hibetullah İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1995), 66: 129 – 130.

² Ebu Mansur Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 161-164.

bahsetmezler. Hatta İbn Fûrek'in (ö. 406/1019) kendisi, Kerrâmîlerle birebir münazaraya girmiş olsa da İbn Kerrâm'ın herhangi bir eserine yer vermez.

Muhammed b. Kerrâm'ın eserlerinin ne zaman kayıp olduğuna dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Mezhep taraftarları, Moğol istilasına kadar Horasan'da ve Mâverâünnehir'de hankâhlar vasıtasıyla eğitim faaliyetlerini sürdürmüşler³ ancak istilalar sonucunda hem kendi varlıkları yok olmuş hem de eserleri ortadan kaybolmuştur. Şu bir gerçektir ki, Kerrâmiyye mezhebinin kendi görüşleri yazılı bir şekilde bize intikal etmemiş olsa da bu görüşler muhalifleri tarafından kaydedilmiştir. Bu aynı zamanda Kerrâmiyye mezhebini araştırma açısından ayrı bir zorluk göstergesidir. Çünkü mezhebi kendi temel kaynaklarından değil, muhaliflerin verdiği bilgiler ışığında öğrenmekteyiz ve bu bilgiler zaviyesinden mezhebin prensiplerini değerlendirme yoluna gitmekteyiz.

Mezhebin oluşum döneminden bugüne kadar herhangi bir belge veya dokümanın mevcut olmaması, mezhebin görüşlerini sağlıklı bir şekilde tahlil etmemizi zorlaştırmaktadır. Günümüze daha çok muhalif kanadın eserleri yoluyla fikirlerinin ulaştığı hesaba katılırsa, mezhep hakkındaki bilginin ne kadar yanlı olabileceğini tahmin etmek güç değildir. Özellikle o dönemde Kerrâmiyye mensupları ile tartışan Eb'ül-Muzaffer el-İsferâyîni (ö. 471/1078), İbn Fûrek ve muhalif tutumuyla bilinen Abdulkâhir el-Bağdâdî gibi âlimlerden mezhebin bazı itikâdî görüşlerine ulaşmaktayız. Bağdâdî, Kerrâmiyye mezhebinin kurucusundan bahsederken Kerrâmiyye hakkında temel bir kaynak olarak görülen *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr*'dan birtakım bilgiler aktarır ancak

³ Şemsüddin Ebü Abdullah Muhammed b Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşnâ eş-Şâmî el-Beşşâri Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, thk. J. Geoje (Leiden: E.J. Brill, 1906), 179-182, 202, 365; Richard W. Bulliet, *The patricians of Nishapur: a study in medieval Islamic social history* (Cambridge: Mass, 1972); Muhsin Keyani, *Hankahlar Tarihi* (Büyüyenay, 2013), 295; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 240; Edmund Brosworth, "The Rise of the Karramiyah in Khorasan", *The Muslim World* 50/1 (1960): 9; Margoliouth D. S., "Kerrâmiyye", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977), 6: 595.

Bağdâdî'nin Kerrâmiyye hakkında aktardığı bilgiler yetersiz ve yanlıdır. Bağdâdî tarafından başlatılan bu muhalif tutum, daha sonraki dönemlerde mütemadiyen devam edecektir. Her ne kadar müellifler, İbn Kerrâm'ın kitaplarını gördüklerini ifade etmişlerse de aslında hepsinin Bağdâdî'den nakilde bulunmaktadırlar. Üstelik bir önceki kaynaktan alıntılar yapıp tenkite tâbi tutulmadan aynen nakledilmesi birçok müellifin aynı hataları tekrarlamasına sebebiyet vermiştir. Sonraki dönemlerde yazılan eserlerde de Bağdâdî'nin muhalif ve saldırgan tutumu benimsenerek devam ettirilmiştir.

Bağdâdî, Kerrâmiyye mezhebine olan tepkisini dile getirirken, olumsuz birtakım itikâdî görüşler nakleder. Devamında “Kerrâmiyye'nin rezaletleri sayısızdır, çok uzundur.” şeklindeki ifadelerle açık bir şekilde Kerrâmiyye mezhebine karşı olan tutumunu ortaya koyar.⁴ Bağdâdî'den sonra aynı tutumu devam ettiren Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyî'nin hocasının suçlamalarını zaman zaman daha da ileri taşıdığı görülmektedir. Suçlamaları ne boyuta ulaştığını göstermek açısından *Bâb Kerrâmiyye ve Beyân Fedâihi-him* başlığını açmayı gerekli görmesi yeterlidir.⁵ Şehristânî ise Kerrâmiyye mensuplarını “cahil ve sefihler” olarak nitelendirmektedir.⁶ Eş'arî âlimlerine ait bu tür ifade ve bilgiler, zamanla Hanefî geleneğe mensup isimleri de tesir altına almıştır. Bu duruma örnek Ebû'l-Mu'în en-

⁴ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 164.

⁵ Cisim görüşünden dolayı Hristiyanlar gibi değerlendirmesi, teşbihten dolayı Râfîziler'den Şeytan et-Tâk ile mukayese edilmesi gibi örnekler gösterilebilir. Bkz. Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhîr b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî (Kahire: Mektebet'ü-l Ezheriye li't-Turas, tsz.), 93-94.

⁶ Bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm (548/1153) Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Abdulkâdir el-Fâdilî (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2008), 86; Yusuf Ziya Yörükân ise Kerrâmiyye'yi Müşebbihe ile aynı tasnife tabi tutmaktadır. Her ikisi sıfatları kabul etikleri için her iki fırkayı Sıfatiyye grubundan saymıştır. Bkz. Yusuf Ziya Yörükân, *Ebu'l-Feth Şehristani: "Mîlel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ev Mezheplerin Tetkikinde Usul*, haz. Murat Memiş, 1. baskı (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002), 131, 167.

Nesefî'nin İbn Kerrâm'ın cevher konusundaki görüşlerini doğrudan İsferyâîni'den alıntı yaparak nakletmesidir.⁷

Kerrâmiyye mezhebi ile ilgili kaynak eksikliği iddialarının belli ölçüde haklılık payı söz konusudur. Ancak son dönemde Kerrâmiyye mezhebi ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların nitelik ve nicelik açısından kayda değer bir literatür zemininin oluştuğu söylenebilir.

A. Muhammed b. Kerrâm'ın Eserleri

1. Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr

Kaynaklarda Muhammed b. Kerrâm'a birkaç eser nispet edilmekle birlikte maalesef bu eserlerden hiçbiri günümüze ulaşmış değildir. Günümüze ulaşmayan eserlerden biri *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr*'dir. Birçok kaynakta İbn Kerrâm'ın bu eserinden söz edilmekte ve nakiller yapılmaktadır.⁸ Ancak bu nakillerin genellikle tenkit gayesi ile yapıldığı görülmektedir. Her ne kadar kitabın ismi *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr* olarak geçse de Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin ifadelerine göre muhtevası ulûhiyyet ve semiyat hakkındadır. Bundan dolayı bu kitabın *Kitabu't-Tevhîd* olması ihtimal dâhilindedir.⁹ Kitabın isimlendirilmesi daha çok dönemin şartlarına, fikirlerine ve tartışma konularına göre olmuştur. Nitekim Muhammed b. Kerrâm kabir azabını reddeden Cehmiyye'ye ve Mu'tezile'ye cevap vermekle kalmayıp, kabir azabının itikâdî alan içinde olduğunu savunmuştur. Çünkü mezhepler arasında daha çok

⁷ Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993), 1: 148.

⁸ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161, 163, 164; Şehristânî, *el-Müel ve'n-Nihal*, 86; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dârü'l-Cenân, t.y.), 5: 43; el-İsferyâîni, *et-Tabsîr fî'd-Dîn*, 93; Louis Massignon, *İslam Tasavvufu / Doğu Devrinde*, trc. Mehmed Ali Aynî (Ataç Yayınları, 2006), 131; Josef van Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya: eine Materialsammlung: vorgelegt am 30. Juni 1979* (Heidelberg: C. Winter, Universitätsverlag, 1980), 12.

⁹ Bu kitaptan bu isimle Zeydî yazar Hâkim el-Cüşemî (494/1101) başka bir yerde bahsetmiştir. Bkz. Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 12.

Cehmiyye ve Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr etmeleri, isimlendirmenin doğrudan bu grupların düşüncelerine tepki olarak gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Nitekim Ebü'l-Mu'în en-Nesefî, kabir azabının isbatı konusunda Cehmiyye ve Mu'tezile'nin inkârına karşı Kerrâmiyye tarafından yazılmış bir reddiye olduğunu aktarmaktadır.¹⁰

Bağdâdî'nin eserinde kitabın muhtevasına dair birtakım bilgiler yer almaktadır. Kitabın girişi şöyle başlamaktadır: “Muhakkak ki Yüce Allah, Zât'ın birliği ve Cevher'in birliğidir.” Ayrıca kitabın birkaç bölümden oluştuğu ve bu bölümlerden birinde Bağdâdî'nin aktardığına göre *باب في كيفية الله عز وجل* “Bâb fî-Keyfûfiyyetillâhi azze ve celle” – “Güçlü ve Ulu Allah'ın Nasıllığı Bölümü” şeklinde garip bir bâb ve başlığın geçtiğini naklettikten sonra “Akli başında biri, bu durumda neye şaşacağına bilmez. O, onun *keyfiyet* sözünü Yüce Allah'ın bir sıfatı olarak gösterme cesaretine mi şaşsın, yoksa *keyfufiyyet* ile *keyfiyyet* demek isteyişindeki bilgisizliğine mi? Gerçi onun bu neviden birçok ifadesi vardır” şeklinde aktarmaktadır.¹¹ Bağdâdî'nin bu kitapta dikkat çekmek istediği bir diğer bölüm başlığı ise *باب الرد على أصحاب الحديث في الإيمان* “İmân Konusunda Hadisçileri Red Bölümü”dür. Bu bölümde Muhammed b. Kerrâm'ın hadisçileri iman konusunda nasıl eleştirdiğini ve hatta onları *بأحموقيتهم* ahmaklıkla suçladığını nakletmektedir.¹² Hatta ahmaklıkla suçladığı ifadesinden sonra “Ahmaklıkları ile derlerse ki iman söz ve ameldir; onlara şöyle denir...” diyerek bahsi kapatmış, İbn Kerrâm'ın hadisçilere yönelik söylediği meçhul kalmıştır. Son olarak Bağdâdî, İbn Kerrâm'ın kitaplarından birinde, Allah'ın mekânı hususunda *بالحيثوية* “haysüsiyyet” şeklinde söz ettiğine dair bilgi vermektedir. Bağdâdî'nin İbn Kerrâm hakkında “biçimsiz ifadeler, onun

¹⁰ Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, 2: 365; Salih Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye: Kerrâmiyye'nin Kelam Teorisi, İman Anlayışı ve Din Politikası* (Doktora, Viyana, 2010), 8.

¹¹ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 163.

¹² el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 164.

biçimsiz-çirkin mezhebine pek uygun düşmektedir.”¹³ şeklindeki ifadesi İbn Kerrâm ve görüşlerine yönelik sert tutumunu ortaya koymaktadır.

Bağdâdî'nin ve sonraki alimlerin gerçekleştirdikleri nakillerden hareketle, eserde Muhammed b. Kerrâm'ın umumiyetle Mu'tezile'yi hedef alan bir üslup ve yöntem kullandığı anlaşılabilir. Kitabın ismi ve muhtevası arasında bir çelişki ve gariplik olduğu düşünülebilir ancak İbn Kerrâm isimle doğrudan Mu'tezile'nin kabir azabı görüşünü hedef almıştır. Allah'ın zâtından bahsedilmesi, Allah'ın isimlerinin ezeli olarak vasıflandırılması, O'nun sıfatlarının ayrıntılı bir şekilde ele alınması hatta yaratma ile kudret arasındaki farklara değinilmesi yönüyle de Mu'tezile mezhebi açıkça hedef ve muhatap alınmıştır. Muhammed b. Kerrâm'a göre “O'nun yaratıcılığı, yaratmadaki kudreti; rızık vericiliği, rızıktaki kudretidir. Kudret kadimdir. Oysa yaratma ve rızık ise, kudreti ile O'nda olan iki hâdistir.”¹⁴ Bununla birlikte İbn Kerrâm Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda Mu'tezile'yi Allah'ın kelâm sıfatı bahsinde ayrıntılı bir şekilde hedef almıştır. Muhammed b. Kerrâm, “konuşan” (Mütekellim) ile “söyleyen (Kâ'il) ve “kelâm” (konuşma-kelime) ile “söz” (kavl) arasında ayırım yapmaktadır. Ona göre “Doğrusu Yüce Allah, ezelden beri konuşan (Mütekellim) ve söyleyen (Kâ'il) olmuştur.” Ayrıca, “O, ezelden beri, söz söyleme kudreti olan, kelâm ile konuşan (Mütekellim)'dir. Yine O, ezeli söz ile değil, söz söyleme melekesi, (kaâliyyet) ile söyleyen (Kâ'il)'dir. Söz söyleme melekesi, O'nun söze olan kudretidir. O'nun sözü, kendinden hâdis olan harflerden ibarettir.”¹⁵ Mu'tezile'yi tenkit etme konusunda buna benzer diğer nakiller de devam etmektedir.¹⁶

¹³ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 164; Ali Sami en-Neşşar'a göre bu ifade kitaplarından birinde bir bâbtır. “Bâbün fi haysusiyetillah” başlığı olmalıdır. Bkz. Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, trc. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 1: 35.

¹⁴ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161.

¹⁵ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 162.

¹⁶ Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161-163.

Diğer bir Fırak yazarı olan Şehristânî de kitabı aynı isim ile ‘*Azâbu’l-Kabr* olarak zikretmektedir.¹⁷ Bağdâdî’den farklı olarak Şehristânî kitap hakkında fazla bilgi vermez. Kitaptan sadece şunu aktarmaktadır: “Allah zâtı itibariyle bir ve tek cevherdir, üst taraftan arşa temas etmektedir.”¹⁸ Ebü’l-Muzaffer el-İsferâyînî ise kitap hakkında birtakım bilgiler verirken kitapla birlikte kitap hakkında bazı olaylardan bahsetmektedir. Kerrâmiyye hakkında aktardığı bazı bilgiler belki de zamanında yaşanmış bir olaydan ibarettir. Ancak Kerrâmiyye hakkında inşa ettiği bütün bilgiler bu tür olaylardan hareket ederek oluşturulmuştur. ‘*Azâbu’l-Kabr*’ın başka bir eser ile değiştirildiği yönünde bir iddiayı ihtiva eden bu olayı İsferâyînî şu şekilde kayda geçmektedir: “ ‘*Azâbu’l-Kabr* isimli kitap mezheplerinin aslını oluşturur. Valilerin bazı tecrübesiz adamları Kerrâmiyye’ye aldanınca reayaya küstahlık pazarı elde ettiler. Edep ve faziletten nasibi olan bazı gruplar da onlara katıldılar. Ancak onlar ‘*Azâbu’l-Kabr* isimli kitabın aslını pazarlarda ve sokaklarda göstermelerinden utandılar. Bu yüzden onlar aynı isimde başka bir kitabı gösterip onu Muhammed b. Kerrâm’ın kitabı olduğunu söylediler ve onun tasnif ettiği asıl kitabı sakladılar.”¹⁹

İsferâyînî her ne kadar kitabın içeriği yerine kitabın hikâyesini anlatmaya çalışmışsa da mahiyeti ne olursa olsun, burada İsferâyînî’nin anlattığı kesin bir şey vardır ki, o da kitabın ismidir. Bununla birlikte bu hikâyeyi gerçek olarak kabul edecek olursak, bunun Kerrâmîler üzerinde uygulanan baskının önemli bir göstergesi ve delili olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür. Nitekim bu dönemde Kerrâmîler ile Eş’arîler arasında çetin tartışmalar devam etmekteydi. Ancak hikâyede anlatılanlara bakılırsa Kerrâmîler’in valilerden güçlü bir destek aldıkları anlaşılmaktadır. İdarecilerin Kerrâmiyye’ye güçlü destek verdiğini Ebû Bekr Muhammed b. İshâk el-Mahmeşâz (410/1020)’dan biliyoruz. Çünkü Gazneli idarecilerin Ebû Bekr b. İshâk’a güçlü bir destek sağladıkları bilinmektedir. Ancak Gazneliler’den sağlanan bu destek siyasi konjonktürün gereğidir. Zira

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 86.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 86.

¹⁹ el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi’l-Dîn*, 96.

Bâtınî mezheplere karşı tavır alınmasında ve onların propagandalarının engellenmesinde bu konjonktür etkili olmuştur. Dolayısıyla Kerrâmiyye mezhebinin devletten destek almasının nedeni şehre ve yöreye hâkimiyetinden kaynaklanmaktadır. Devlet tarafından sağlanan bu salâhiyeti ve otoriteyi kullanarak özellikle Şîa ve İsmâilîyye mezhebinin nüfuzunu kırmaya çalışmıştır.

İsferâyîni'nin yer verdiği bilgiler, Bağdâdî'nin kitabında sunduğu bilgileri olduğu gibi tekrarlamaktan ibarettir. Bağdâdî, İbn Kerrâm'ın Allah hakkındaki görüşünün Hristiyanların Yüce Allah'ın cevher olduğu şeklindeki iddialarına benzediğini iddia etmiş²⁰, İsferâyîni de aynı eleştiriyi dile getirmiştir.²¹ Aynı şekilde Bağdâdî, İbn Kerrâm'ı, Allah'a cisim isnad etmekle tenkit etmiştir. Kerrâmiyye taraftarları ise Râfiziler'in Şeytan et-Tâk'ın, Allah'ın insan sûretindeki görüşü ile aynı olduğunu dile getirirken,²² İsferâyîni ise aynı nakilleri Kerrâmiyye için kullanarak eleştirilerini dile getirmektedir.²³ İsferâyîni buna benzer birçok tenkiti aynı şekilde tekrarlamış²⁴ ve bu şekilde birçok muhalifi de hata yapmaya sevk etmiştir.

2. Kitâbu's-Sırr

Muhammed b. Kerrâm'ın diğer önemli bir kitabı da *Kitâbu's-Sırr*'dir. Bu kitap '*Azâbu'l-Kabr* adlı eserinin aksine ne bu eserin adı ne de içeriğine dair makâlât ve fırak eserlerinde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Kitap ile ilgili ilk bulgular, VI/XII. yüzyıllarda yaşayan Şîi İbn Dâi er-Râzî'nin (VII/XIII) Şâfiî kadı Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed İshâk ez-Zuzanî'nin *Fedâihu İbn Kerrâm* adlı eserinden

²⁰ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 162.

²¹ Bkz. el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 94.

²² el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 162.

²³ Bkz. el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 94.

²⁴ Benzer tenkitleri ise *باب في كيفية الله عز وجل* "Bâb fi-Keyfîyyet'il-lâhi azze ve celle", Kerrâmiyye'nin Allah'ın istivâ yorumu, Havadisler konusu, İman nazariyesi hakkında nakilleri, fihhi konulardaki görüşleri, v.b. Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 161-167; el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 94-98.

yaptığı alıntılar sayesinde ortaya çıkmıştır.²⁵ Ebû Ca'fer, Kerrâmiyye medreselerinin tahrib edildiği yıllarda İbn Kerrâm'ın kitapları da büyük ihtimalle tahrib edildiği için, kendisi muhaliflerin bazı fikri münakaşaları esnasında kullandıkları nakil ve rivayetleri toplayıp bir mecmua oluşturmuştur.²⁶

Bu kitapta, 'Azâbu'l-Kabr'a göre teşbih noktasında biraz daha aşırı ifadeler kullanıldığını düşünülmektedir.²⁷ İbn Dâî er-Râzî'nin eserinde İbn Kerrâm'ın *Kitâbu's-Sırr* adlı eserinde geçtiği iddia edilen bilgilerin çoğu fıkıh ile ilgilidir. Şarabın haram olduğu hakkındaki hikmetleri, hayvanların yaratılış hikmetleri, bir kişinin arazisinden izin olmaksızın geçişler, maktulün diyeti, hırsızın diyeti vs. gibi konuları içermektedir.²⁸ Bunun yanında mistik hayatını anlatan parçalar da bulunmaktadır. İbn Kerrâm ortaya attığı fikirleri kısmen hadislerle desteklemeye çalıştığı için kitap muhtemelen hadislerle ilgili birçok konuyu da içermektedir. Ayrıca Allah'ın ilmi ve adaleti ile ilgili bazı konulara yer verilmektedir. J. Van Ess'in naklettiğine göre İbn Kerrâm ilâhî adalet, ilâhî kanunlar ve zühd hayatı gibi konularda kısmen Mu'tezile ile paralellik göstermiştir.²⁹

Kitabı "Sırr" olarak isimlendirilmesinin nedeni yalnız takipçilerinden havass olanların bu eseri görebildiğini, onun dışındakilerin bu eseri göremedikleri aktarılmaktadır.³⁰ Kitabın başında

²⁵ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmiya*, 12; Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye*, 8; Sönmez Kutlu, *Kerrâmiyye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları* erişim 10 Aralık 2015 <http://www.sonmezkutlu.net/?pnum=81&pt=+Kerr%C3%A2miyye+Mezhebi>,

²⁶ Massignon, *İslam Tasavvufu / Doğu Devrinde*, 130.

²⁷ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmiya*, 12.

²⁸ Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik, 2018), 88-90.

²⁹ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmiya*, 14.

³⁰ Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 11.

Vakıa suresi'nin 79. Ayetinin³¹ لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ bulunmasının ardından, bazı mistik anekdotları içerdiği de nakledilir.³²

Kitâbu's-Sırr eseri Sünnî makâlât ve fırak kaynaklarda söz edilmemesi, eserin varlığı uzun süre koruyamadığı söylenebilir.³³ Çünkü Bağdâdî, İbn Kerrâm'ın *'Azâbu'l-Kabr* eserinden ayrıntılı bilgi aktarırken bu eserden hiç söz etmemesi bunu göstergesidir.

3. Kitâbu't-Tevhîd

Muhammed b. Kerrâm'ın diğer önemli kitabı makâlât ve fırak edebiyat kitaplarında ismi yer almayan *Kitâbu't-Tevhîd*'tir. Josef Van Ess'in naklettiğine göre *Kitâbu't-Tevhîd* ilk defa Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/1101) *Şerhu 'Uyuni'l-Hikme* kitabında zikredilir.³⁴ Bu eser *'Azâbu'l-Kabr* eseriyle aynı eser olabileceği gibi, başka bir eser olma ihtimali de söz konusudur. Nitekim *'Azâbu'l-Kabr* kitabı Cehmiyye ve Mu'tezile'yi eleştirmek amacıyla yazılmış ise de *Kitâbu't-Tevhîd*'in tevhid konularını içermesi dolayısıyla bu eser Eş'arî mezhebini tenkide tabi tutmuş olması muhtemeldir.³⁵

4. Makâlât

Bazı ahlaki ilkelerden bahsedildiği düşünülen diğer bir eserdir.³⁶ Ancak eser hakkında herhangi bir bulgu mevcut değildir. Netice itibarıyla Muhammed b. Kerrâm'dan günümüze kadar herhangi bir yazılı doküman ulaşmamıştır.

³¹ Massignon, *İslam Tasavvufu / Doğu Devrinde*, 131; Erol Erdem, *Kerrâmiyye Mezhebî ve İtikadî Görüşleri* (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 1994), 40.

³² Massignon, *İslam Tasavvufu / Doğu Devrinde*, 131.

³³ Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 11.

³⁴ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 12.

³⁵ Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye*, 15.

³⁶ Süheyr Muhammed Muhtâr, *et-Tecsim 'inde'l-Müslimîn: "Mezhebü'l-Kerrâmiyye"*. (İskenderiye: Şeriketü'l-İskenderiyye, 1971), 297 s.: 64; Erdem, *Kerrâmiyye Mezhebî ve İtikadî Görüşleri*, 41; Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye*, 15.

B. Kerrâmiyye Mezhebi'nin Literatürü

Kerrâmiyye mezhebinin literatürünün nasıl ve ne zaman oluştuğu ve yok olduğu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun Moğol istilasıyla birlikte büyük bir kısım yok olduğunu söylemek mümkündür. Zira mezhep hakkında yapılan nakiller Moğol istilasından sonra kesilmeye başlamıştır. Fakat bütün bu meçhul hadiselerle rağmen eserlerin günümüze kadar ulaşmamasında aslında Kerrâmiyye mezhebinin kullandığı irşad ve faaliyet yöntemlerinin de etkisi vardır. Yani Kerrâmî irşad faaliyetinin şifahî olmasından kaynaklanmaktadır. Şifahî, hitabet veya vaaz yöntemi Kerrâmiyye mezhebinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Bu özelliği İbn Kerrâm başta olmak üzere daha sonra diğer mezhep taraftarları önemli bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bu özellik sadece İbn Kerrâm'a ait olmayıp, bütün mezhebi kapsadığı için Kerrâmiyye'nin vaaz metodu ile yaptığı tesirler konumuz dışında kalmaktadır. Yalnız burada şunu zikretmekle iktifa edeceğiz, Kerrâmiyye mezhebinin literatürünün yaygınlık kazanmamasının en önemli sebeplerinden biri mezhebin propaganda metodunun yazılı kaynaklara değil şifahî kültüre dayalı olmasıdır. Tasavvufî geleneğin etkisiyledir ki bu yöntem ön planda tutulmuştur. Onun için Kerrâmî literatürün yok olma sebebinin sadece mezhebin marjinal ithamlara maruz kalmasına bağlanması doğru değildir. Çünkü alt yapısı bu kadar güçlü ve hankâhlar vasıtasıyla geniş bir coğrafyaya yayılan bir mezhebin, varlığını güçlü bir şekilde temsil eden kimselere ait literatürün birden yok olması imkân dâhilinde değildir. Çünkü hankâh bir dergâh olmakla birlikte bir de medresedir. Dolayısıyla kitabın ve kütüphanelerin önemli bir yeri vardır. Spencer, Kerrâmîler'in hankâhları hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Onları ümitli kılan ve itibarlarını arttıran şey, hankâh binalarının kitap ve kütüphane vakıfları olması idi."³⁷ Makdisî (ö. 375/985)'nin naklettiği bilgilerden

³⁷ J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam* (London: Oxford At The Clarendon Press, 1971), 8.

hareketle gezdiği birçok yerde Kerrâmiyye'ye ait çok sayıda hankâhın varlığından bahsedilmektedir.³⁸

Diğer bir sebep ise bölgesel faktördür. Daha açık bir ifadeyle, mezhebin hitap ettiği halkın ve Horasan bölgesinin, Bağdat merkezinden ve merkezi idareden coğrafi anlamda uzak oluşu, onun resmi düşüncenin dışına itilmesine ve bir anlamda marjinal bir konuma gelmesine neden olmuştur.

Kerrâmiyye mezhebinde Muhammed b. Kerrâm dışında mezhep mensupları tarafından yazılan çeşitli konularda az da olsa bazı eserlere rastlanabilir. Bunlardan ancak birkaçı bize kadar ulaşmıştır:

1. Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle

Ebû Mütî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî (ö. 318/930)'ye aittir. Eser Marie Bernand tarafından neşredilmiştir.³⁹ Aynı eser 2013 yılında Seyit Bahçıvan tarafından otantik nüshasıyla karşılaştırılarak yeniden neşredildi.⁴⁰ Bu çalışmayla birlikte eser ister Kerrâmiyye ister İslam Mezhepleri Tarihi ile ilgili olsun Doğu Fırak-Hanefî geleneğinden bize kadar ulaşan yegâne eserlerden biri olması açısından önemli bir yer işgal etmektedir.⁴¹ Kitap son dönemde hem Mezhepler Tarihi hem de farklı alanlarla ilgilenenlerin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Eser hakkında özel çalışmalar ve üzerinde birçok değerlendirme yapıldığı için tekrarlamalara girilmeyecektir.⁴² Ancak Kerrâmiyye mezhebinden

³⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 129.

³⁹ Ebû Mütî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle el-Mudille*, thk. Marie Bernand (Annales Islamologiques, 1980).

⁴⁰ Ebû Mütî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*, thk. Seyid Bahçıvan (İstanbul: Hikmet, 2013).

⁴¹ Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu, trc. Sönmez Kutlu - Muzaffer Tan (Ankara: Kitâbiyât, 2010), 93; İlyas Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2006), 32: 571.

⁴² en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 27-98; Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 55-60; Cafer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (25 Ocak 2009): 47; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: OTTO, 2012), 313; Üzüm,

günümüze kadar gelen en önemli çalışma olan bu eserin mezheplere bakış tarzı onu özgün kılar. Her ne kadar doğrudan ismiyle Kerrâmiyye mezhebinden hiç bahsetmiyorsa da *Cemaat* kavramını ön planda tutarak kendisinin Kerrâmiyye'ye bağlı olduğu izlenimini vermiştir.⁴³ Kitaptaki üslup, muhteva ve atıf tarzı da eserin Kerrâmîlik aidiyetini güçlendirir mahiyettedir. Eserde sürekli *قالت الجماعة kâleti'l-cemâ'a* ifadesiyle başlaması dikkate alındığında yazarın Sünnî duruşu ifade ettiği söylenebilir. Bazen ise *قال أبو مطيع kâle Ebû Mûtî* şeklinde ifade kullanması cemaatin görüşü ile kendi görüşünü ayırt ettiğini göstermektedir.⁴⁴ Bu ayırma dikkat etmesi muhtemelen kendinden önce bir geleneğin varlığına dair bir işaret de olabilir. Bunun için eser Doğu Fırak geleneği ve Kerrâmiyye mezhebi için belirleyici konumdadır.⁴⁵ Ayrıca Mekhûl en-Nesefî'nin Kerrâmiyye'yi bir bid'at fırka olarak tasnif etmemesi önemli bir husustur. Onun bu tutumu Hanefî ve sûfî gelenekten gelişinden ve daha sonra Kerrâmiyye ile temasa geçmiş olabileceğinden kaynaklanası muhtemeldir. Bunun için Kerrâmiyye'yi 72 bid'at fırka içerisinde saymamaktadır.⁴⁶

Eserin Doğu Fırak geleneğine ait olması, muhtevasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'ye sık sık yapılan atıflar yapılması yazarın açık Hanefî kimliğini ortaya koymaktadır.⁴⁷ Kullandığı ifadeler, dil ve muhteva

"Nesefî, Mekhûl b. Fazl", 32: 571; Hasan Acar, *Ebû Mûtî' Mekhûl en-Nesefî'nin 'Kitabu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makâlât Geleneği İçindeki Yeri* (Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2003), 73-84; Nuriye Çite, *Ebû Mûtî' en-Nesefî'nin 'Kitabu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 2007); Salih Çift, "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008): 443; Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye*, 15.

⁴³ Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâd", 47.

⁴⁴ Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", 106.

⁴⁵ Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", 106.

⁴⁶ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 58.

⁴⁷ en-Nesefî, *Kitabu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 163, 174, 253-254.

İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'inin girişindeki satırları anımsatmaktadır.⁴⁸

Öncelikle yazar kendi mezhebi kimliğini büyük bir titizlikle korumaktadır. Kendi dinî ve mezhebi eğiliminden söz etmek yerine görüşlerinden topluluk ya da *cemaat* olarak bahsetmektedir. Bu sayısal açıdan üstünlüğe işaret etmektedir. Ancak sayısal üstünlüğü hangi dinî eğilimin veya mezhebin sağladığını zikretmez. Bölgede mezhep tartışmalarına bakıldığında üstünlüğü hem Hanefiliğin hem de Kerrâmîliğin sağladığı görülmektedir. Dolayısıyla Marie Brenand, Mekhûl en-Nesefî'yi klasik eğilimli bir Hanefî taraftarı olarak açıklamıştır.⁴⁹ Hatta onun duruşunu Hanefî-Mâtürîdî duruş olarak ifade etmektedir. Bu tasnifin sebebi ise Mekhûl en-Nesefî'nin kader ve irade özgürlüğü ile ilgili görüşleridir. Onun insan fiilleri konusunda Mu'tezile'ye karşı çıkması ve daha sonraki Mâtürîdîler'in ona paralel bir çizgide olmaları bunun göstergesidir. Nesefî, Kaderiyye'nin *Ahmediyye* fırkasından bahsederken onların; kullar hakkında Allah'a adaleti teminin şart olduğunu savunduklarını söyler. Kulların işlerini yapabilmeleri için fiillerinin dilenilmesi, yaratılması, kazası, kaderi ve ilmi O'nun adaletiyle kuşatılmaktadır. Mekhûl en-Nesefî bu görüşü tenkit ederek kendi görüşünü takdim etmektedir: "Kulların Allah üzerinde hakları vardır." cümlesinin anlamı, O'nun kullarına yapabilme gücü vermesidir. O, güç yetiremeyecekleri şeyleri onlara emretmez ve nehyetmez. Güç yetiremeyecekleri şeyleri onlara emredip sonrada onlara azap etmez."⁵⁰ Marie Brenand tarafından ihmal edilen husus ise Mekhûl en-Nesefî açık bir şekilde fiile ilişkin gücün yani *istitâ'a* insanda *fülden önce* mevcut olduğunu söylemesidir.⁵¹ Bu bakımdan Mekhûl en-Nesefî ile aynı dönemde yaşayan Mâtürîdî geleneğin öncüsü Hâkim es-Semerkindî'nin (355/966) *es-Sevâdü'l-A'zam*'da istitâ'ayı fiille eş zamanlı olup, fiilden ne öncesi ne de sonrası şeklinde

⁴⁸ Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", 94.

⁴⁹ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle el-Mudille*, Marie Bernand kitabın giriş kısmında, 41, 44, 49.

⁵⁰ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 188.

⁵¹ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 143, 207.

açıklamaktadır.⁵² Ebü'l-Muîn en-Nesefî de istitâ'a hakkındaki görüşünü dile getirirken bu konuda Kerrâmiyye ile ihtilafa düştüğünü zikreder. Bizim ile Kerrâmiyye arasındaki ihtilaf istitâ'adır, istitâ'anın fiilden önce olduğunu dile getirmektedir. Çünkü Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye göre *istitâ'a* insanda fiilden önce değil fiil ile beraber olduğudur ki bu görüş mezhebin genelinde kabul görmüştür.⁵³ Kerrâmiyye geleneği ise istitâ'a hususunda İbn Kerrâm'dan hareket ederek Mekhûl en-Nesefî'nin görüşünü paylaştığını söylenebilir. Dolayısıyla Mekhûl en-Nesefî'nin yaklaşımı Kerrâmiyye'nin arka planını oluşturduğu görülmektedir.

Mekhûl en-Nesefî'nin Kerrâmîliğe mensubiyeti hususunda aksi yönde bazı görüşler mevcuttur. İlyas Üzüm'e göre Mekhûl en-Nesefî, eserinde gerek Kerrâmiyye'den söz etmemesi gerekse Allah'a cisim isnat edilmeyeceğini savunması, onun İbn Kerrâm'ın görüşlerinden uzak olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Ancak İlyas Üzüm'ün bu değerlendirmelerinde İbn Kerrâm'a söz konusu teccim ve teşbih ithamlarının yapıldığı eserlerin Eş'arî geleneğe ait eserlerin İbn Kerrâm'dan çok sonrası olduğunu dikkate almadığı söylenebilir.⁵⁵ Mensubiyet noktasında önemli bir diğer yaklaşım ise Cağfer Karadaş'ındır. Ona göre her ne kadar "iman" konusunda Mekhûl en-Nesefî Kerrâmiyye gibi ikrârı önce çıkarıyorsa da, bu tavrının kendisinin bir Hanefî fakihî olmasından mı, yoksa Kerrâmiyye'ye mensubiyetinden mi kaynaklandığını kestirmek zordur. Nitekim "İmandan sonra başka bir yükümlülük yoktur.", "Kişi iman edip kalbiyle bildikten sonra dilediğini yapabilir." görüşünü sergilerken doğrudan Mürcie'yi tenkit etmektedir. Ayrıca bu durum, onun makâlât

⁵² Ebü Kâsım İshak b. Muhammed Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam* (İstanbul: Yasin, 2007), 289.

⁵³ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tevhidin Esasları* (İz Yayıncılık, 2007), 86, 88.

⁵⁴ Üzüm, "Nesefî, Mekhûl b. Fazl", 32: 570.

⁵⁵ Mehmet Saffet Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebü Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve Kitâbu'l-Lü'lü'yyât'ı", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, ed. Cengiz Çuhadar v.dğr., 2017, 1: 471.

ve firak kitaplarında sergilenen Kerrâmîlik algısından oldukça farklı bir anlayışa sahip olduğunu gösterir.⁵⁶

Bununla birlikte bize göre Mekhûl en-Nesefî, düşünce sistemini İbn Kerrâm'a dayandırmaktadır. Ancak o bu bağlılıkla övünmemiş aksine bunu bilinçli olarak gizlemiştir. Neden böyle bir üslubu takip ettiğine dair herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen kendisini aşikâr bir şekilde Kerrâmiyye mensubu olarak göstermesi için uygun bir ortamın olmadığı kanaati etkili olmuş olabilir. Bundan dolayı mensubiyetini bilinçli bir gizlilikle korumasına rağmen görüşlerini açıkça ilan ederek savunma yolunu seçmiştir.⁵⁷ Mekhûl en-Nesefî'nin Kerrâmiyye açısından oldukça benzer görüşleri dile getirmesi, Kalam sistemini İbn Kerrâm'a dayandırdığını ortaya koymaktadır. Mekhûl en-Nesefî şu hususlarda doğrudan Kerrâmiyye'nin yaklaşımını benimsemiştir:

1. İrade hürriyeti ile ilgili görüşüdür. Kaderiyye ile Cebriyye arasında orta bir yol bulmaya çalışmış, yine de istitâ'nın insana eylemden önce verildiğini kabul etmiştir.

2. İmanın tanımı ve mahiyeti ile ilgili aldığı pozisyonu bir Kerrâmî duruşu olduğunu göstermektedir. Mekhûl en-Nesefî eserinde İbn Kerrâm ve Kerrâmiyye'den bir mezhep olarak bahsetmezse de kendisinin Mürcie çizgisini benimsemediği iman konusunda Mürcie'nin görüşlerini ağır tenkitlerle eleştirdiği dikkat çekmektedir.⁵⁸ Kendi eserinde Ebû Hanife'ye sık sık atıf yapması yazarın Hanefî kimliğini ortaya koymaktadır.⁵⁹ Kerrâmiyye'nin iman konusundaki fikirlerini açık bir şekilde savunması onu Kerrâmiyye mezhebine çekmektedir. Matürîdî geleneği ile tam mutabık olmadığını gösteren husus ise "imana mahlûk denilip denilemeyeceği" tartışmasıdır. Mekhûl en-Nesefî daha sonra Buhara Hanefilerinin karşı çıkacakları ancak Semerkand

⁵⁶ Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdî", 48.

⁵⁷ Ulrich Rudolph, *Mâturîdî* (Litera Yayıncılık, 2016), 151.

⁵⁸ Hz. Peygamber'den bir rivayet naklederek Mürcie'ye lanet okuması gibi bkz. en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 146-147.

⁵⁹ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 163, 174, 253-254.

Hanefilerinin başta İmam Matürîdî olmak üzere imana mahlûk denilebileceğini savunmuştur.⁶⁰

3. *Tahrîmu'l-mekâsib* kâr için çalışmanın değersiz görülmesi konusunda da Kerrâmiyye anlayışı yansıması olduğunu söylenebilir. Van Ess, Mekhûl en-Nesefî'yi Kerrâmiyye'ye tereddütsüz bir şekilde yakın bulduğunu ifade etmektedir. *Lü'lü'ıyyâtta* olduğu gibi *er-Red ala Ehli'l-Bida'*'da dünya hayatından hoşlanmayan temayülleri göstermesi ve zühd hayatının lehine hareket etmesi onu Kerrâmiyye ile yakın bulduğunun delillerindendir.⁶¹

4. Mekhûl en-Nesefî'nin Kerrâmiyye ile asıl organik bağı Ebû Muhammed es-Siczi⁶² (III. asrın sonları), Ebû Ali el-Hasan b. el-Eşraf⁶³ (III. asrın sonları) ve Yahyâ b. Muâz er-Râzi'nin kanalıyla oluşmaktadır. Bundan dolayı Mekhûl en-Nesefî'yi İbn Kerrâm'ın fikirlerini devam ettiren birisi olarak kabul etmekteyiz. Zira Mekhûl en-Nesefî kendisi muhtelif yerlerinde mezkûr isimlerden işittim ifadesini kullanmıştır. Muhammed es-Siczi ve Hasan b. el-Eşraf İbn Kerrâm'ın öğrencileri olabileceği gibi dönemin Kerrâmiyye mezhebinin önemli şahsiyetleri de olabilir.

Sonuç olarak eserin içeriğinde Kerrâmî görüşleri destekler mahiyette bilgilerin yer alması sebebiyle Mekhûl en-Nesefî'nin mezkûr hususlar üzerinde Kerrâmî yaklaşımı benimsediğini söyleyebiliriz.

2. Kitâbu'l-Lü'lü'ıyyât fi'l-Mevâ'iz

Ebû Mütî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî'nin zühde dair yazılmış bir diğer eseridir. Şimdiye kadar bilinen ve istinsah kaydı en eski olan nüshası Süleymaniye Kütüphanesindeki Ayasofya nüshasıdır. Eser hakkında çalışma yapan Saffet Sarıkaya'nın tespitine göre Ayasofya nüshası en eski nüsha olsa da metin itibarıyla son altmış üç bâbı

⁶⁰ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 195-197.

⁶¹ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 58.

⁶² en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 140, 142, 145, 216.

⁶³ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida'*, 149, 201.

içerdiği baş tarafında ciddi bir eksikliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu eksiklik Darendede ve Kastamonu nüshaları mukayese yapıldıktan sonra ortaya çıkmıştır.⁶⁴

Mekhûl en-Nesefî, eserini 63 bölüm olarak oluşturmuştur. Başlıklarını tasavvufî konulardan seçmiş ve her başlığın altına öncelikle konularla alakalı bir veya birkaç hadisi naklettikten sonra kronolojik olarak bazı mutasavvıfların sözlerini zikretmiştir. Bölüm sonunda da çoğunlukla kendisine ait olan bir şiire yer vermiştir. Eserde dönemin birçok ünlü mutasavvıfını da zikretmiştir.⁶⁵ En çok Yahyâ b. Muâz er-Râzî'yi daha sonra Ahmed b. Harb ve Muhamed b. Kerrâm'ı zikretmesi Mekhûl en-Nesefî'nin bu zatlarla olan bağlantısı da ortaya koymaktadır.⁶⁶ Mekhûl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ala Ehlî'l-Bida'da* İbn Kerrâm'ın ismini zikretmez ise de bu eserde İbn Kerrâm'dan dört yerde nakilde bulunur ve ikisinde ise ondan *zâhit* olarak söz etmektedir.⁶⁷ Nitekim S. Çift eserde, dönemin birçok ünlü mutasavvıfına ait görüşlerin birkaç istisna dışında, bahis konusu edilmemiş olmasının dikkat çekici olduğuna işaret etmektedir. Bu durum Mekhûl en-Nesefî'nin bağlı olduğu itikâdî ekolün tavrı ve kendisinin benimsediği zühd neşvesi ile açıklanabileceğini belirtir.⁶⁸ Binaenaleyh bu eserin Kerrâmîliğin zühd anlayışının en somut şekilde

⁶⁴ Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid", 1: 474.

⁶⁵ İbn Sîrîn (119/729), Ca'fer b. Muhammed (148/765), İbrahim b. Edhem (161/778), Süfyân-ı Sevrî (161/778), Abdullah b. Mübarek (181/797), İbnü's-Semmâk (ö. 183/799), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 239/853) ve Zünnün el-Mısırî (ö. 245/860) gibi mutasavvıf. Bkz. Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid", 1: 480.

⁶⁶ Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid", 1: 470; Salih Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî Hayatı Fikirleri ve Duaları* (Bursa: Sır Yayıncılık, 2011), 59; Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmîyye Eleştirisi*, 77.

⁶⁷ *Muhammed b. Kerrâm ez-Zâhit* 173a ve 200b'de. Diğer sayfalarda ise *Muhammed b. Kerrâm* olarak geçer. Ebû Mutî, Mekhûl en-Nesefî, *Lü'lü'ıyyât*, v. 173a, 182b, 200b, 241a.

⁶⁸ Çift, *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî*, 59.

ortaya konulduğu bize ulaşan yegâne eser olduğunu ifade etmek mümkündür.⁶⁹

Mekhûl en-Nesefî'nin *Kitâbu'r-Red ala Ehli'l-Bida'* ile *Lü'lüyyât* adlı eseri ile beraber değerlendirildiğinde Nesefî'nin Kerrâmî olduğuna dair yukarıdaki iddialarımızda haklı olabileceğimiz sonucuna ulaştığımızı söyleyebiliriz.

3. Kitâbu'l-Mebânî li'Nazmi'l-Me'ânî

Eser Arthur Jeffery tarafından 1954'te Kahire'de *Mukaddimetân fi'l-İlmi'l-Kur'an* adlı altında iki mukaddime *el-Mebânî* ve *Mukaddimetu İbn Atiyye* ile birlikte yayınlanmıştır.⁷⁰ Yazarı meçhul olan *el-Mebânî* adlı eserin Muhammed b. Heysam'a ait (409/1019) olabileceği düşünülmektedir. Müellif doğrudan İbn Kerrâm'ın ismini sadece bir kere zikreder. Diğer yerlerde ise İbn Kerrâm'ın ismini zikretmek yerine alışılmışın dışında *el-İmam el-Hâdî* künye verilmesi veya vasıflandırması nedeniyle eserin İbn Heysam'a ait olduğu iddia edilmiştir.⁷¹

Ali Bulut'un *el-Mebânî*'nin müellifi hakkında çalışmasına göre Arthur Jeffery'nin iddia ettiği gibi müellif İbn Heysam değildir. Müellifin, Heysamiyye'ye mensup biri olması (Kerrâmiyye mezhebinin fırkası) olması muhtemeldir. Kitaptaki isnatlar ve bilgiler mukayese edildiğinde müellifin Ebu'l-Fadl Ömer b. Ebi Sa'd İbrahim b. İsmail ez-Zeydî ez-Zâhid en-Nahvî el-Herevî (426-1035) olması ihtimal dahilindedir. Bulut'u bu sonuca götüren ipuçları ise müellifin Ebû

⁶⁹ Sarıkaya, "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid", 1: 480.

⁷⁰ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an ve Hümâ Mukaddimetu Kitabi'l-Mebânî (fi Nazmi'l-Meânî) ve Mukaddimetü İbn Atiyye (fi Ulûmi'l-Kur'an)* thk. Arthur Jeffery, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1954). Arthur Jeffery'ye göre yazarın dil bilgisine göre muhtemelen Magrib asıllı olması gerekir. Jeffery, *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 3.

⁷¹ Aron Zysow, "Two Unrecognized Karrâmî Texts", *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988): 577-578.

Abdillah Muhammed b. Ali b. el-Hasen b. Abdirrahman el-Alevî el-Kûfî (445/1053)'den ders ve icazet almasıdır.⁷²

Kanaatimizce *el-Mebânî li'Nazmi'l-Meânî*'nin İbn Heysam'ın olması çok düşük ihtimaldir. Müellif, Ebu'l-Fadl Ömer b. Ebi Sa'd İbrahim b. İsmail olma ihtimali olduğu gibi çağdaşı olan Ebû Muhammed Hamid b. Ahmed b. Cafer b. Bistâmi et-Tahrî (425/1035) de olabilir. Zira Hamid b. Ahmed, İbn Heysam'ın öğrencisidir. İbn Heysam'a yönelik büyük saygı, itibar memnuniyetini dile getirmektedir. İsmi zikrederken neredeyse her seferde “Radiallahu anhu” – “Allah ondan razı olsun” lafzını ilave etmesi onun meziyeti ve faziletine yönelik memnuniyetinin delaletidir. Yazarın aynı memnuniyet lafzını Muhammed b. Kerrâm hakkında kullanması, onun Kerrâmiyye mezhebinden olduğunu göstermektedir. Ayrıca İbn Kerrâm'ın ismini eserde sadece bir kere zikretmiş olsa da *el-İmam el-Hâdî Ebû Abdillah Muhammed b. Kerrâm radiyallahu anhu*⁷³ şeklinde tazimle zikretmesi, onu mezhebin lideri olarak kabul ettiğine ve kitabın yazarının da Kerrâmî olduğuna bir delili olarak savunulabilir.⁷⁴

el-Mebânî'de yer alan rivayetler ve nakillere bakıldığında eserin İbn Heysam'a ait olması düşük ihtimaldir. Yazar İbn Kerrâm'a atıf yaparken tam ismi ile birlikte *el-İmam el-Hâdî* lafzını zikreder. Daha sonra ismi zikretmez sadece *el-İmam el-Hâdî* lafzını kullanmaktadır.⁷⁵ İbn Heysam'a atıf yaparken ise *Ebû Abdillah Muhammed b. Ali* başka yerde *Muhammed b. Heysam* ya da *Ebû Abdullah Muhammed b. Heysam* ismini çokça zikretmesi ile birlikte her defasında “Radiallahu anhu” lafzını kullanmaktadır.⁷⁶ Müellif kitabında *Muhammed b. Heysam*'ın ismini zikrederken قال الشيخ، أخبرنا الشيخ lafızlarını

⁷² Ali Bulut, “Arthur Jeffery'nin yayınladığı ‘Kitâbu'l-Mebânî'nin Müellifi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2005): 194, 197.

⁷³ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 209.

⁷⁴ Sâlim Muhammed Mahmûd Ahmed eş-Şankitî, *Kitâb el-Mebânî Lem Yeud Mechûl el-Mellif* (Shamile, t.y.), 5-10.

⁷⁵ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 209, 210.

⁷⁶ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 17, 188, 207, 221, 240.

kullanmaktadır. Dolayısıyla onun, hocası olması muhtemeldir.⁷⁷ Hamîd b. Ahmed kitabında sadece iki hocanın ismini zikreder birincisi *Muhammed b. Heysam* diğeri *Ebû Kâsım Abdullah b. Mahmeşazır*.⁷⁸

Nişâburlu âlimlere yönelik en geniş bilgi veren *el-Müntehab min'es-Siyâk li'Târîhi Neysâbûr* adlı Takiyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî (641/1243)'ye ait biyografya kitabında *el-Mebânî*'nin müellifinin Kerrâmî olduğuna ve eserin İbn Heysam'a değil, Hamîd b. Ahmed'e ait olduğuna yönelik bazı nakiller bulunmaktadır. Sarîfinî, Hamîd b. Ahmed hakkında şu ifade kullanmaktadır: O, "Ebû Abdullah'ın ashâbındandır."⁷⁹ Buradaki "Ebû Abdullah" lakabı ile İbn Kerrâm kastedilmektedir. Zira Sarîfinî İshak b. Mahmeşazır'ın hayatından bahsederken "Ebû Abdullah'ın ashâbındandır, onların reisidir." ifadesini kullanmıştır.⁸⁰ Ayrıca otuzdan fazla kişi için أصحاب أبي طائفة من أصحاب أبي عبد الله veya طائفة أبي عبد الله في عصره, عبد الله gibi lafızlar kullanıldığında Kerrâmiyye mezhebinden olanlar kastedilmiştir.⁸¹ Aralarında Hamîd b. Ahmed'in öğrencileri de vardır: Sâ'id b. Muhammed el-Hayriyy⁸² (h. 400 sonrası), Abdülaziz b. Ahmed b. Abdülaziz el-Muhammed Abazî Ebû S'ad⁸³ (h. 400 sonrası) ve *el-İzâh fi'l-Kirâ'ât*'ın müellifi Ahmed b. Ebî Ömer el-Enderâbî (h. 500 sonrası) bunlardandır. Ömer el-Enderâbî'nin nakillerine bakıldığında ilmini Hamîd b. Ahmed'ten aldığı hatta *el-İzâh* kitabının giriş kısmı ile *el-Mebânî* arasında birbirine benzeyen birçok ifade bulunulması bunun göstergesidir. Dolayısıyla İbn Heysam'a atıf yaparken yirmi kereden fazla ismini zikreder ve genellikle *el-İmam el-Hâdî Muhammed b. Heysam* lafzını zikretmeyi ihmal etmez. Bu da her iki kitabında *el-İmam*

⁷⁷ *Mukaddimetân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 170, 207.

⁷⁸ eş-Şankîti, *Kitâb el-Mebânî Lem Yeud Mechûl el-Mellif*, 11.

⁷⁹ Takiyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarîfinî, *el-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâk li Târîh-i Nisâbûr*, thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz (Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 1989), 22.

⁸⁰ es-Sarîfinî, *el-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâk li Târîh-i Nisâbûr*, 22.

⁸¹ eş-Şankîti, *Kitâb el-Mebânî Lem Yeud Mechûl el-Mellif*, 10.

⁸² Bkz. es-Sarîfinî, *el-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâk li Târîh-i Nisâbûr*, 261.

⁸³ Bkz. es-Sarîfinî, *el-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâk li Târîh-i Nisâbûr*, 349.

el-Hâdî lafzının kullanılmasının Kerrâmiyye geleneğinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Ömer el-Enderâbî İbn Heysam'ın meziyetini ve faziletini vurgulamak için قدس الله روحه – Allah ruhunu takdis etsin⁸⁴ lafzını kullanmaktadır. Ayrıca Hamîd b. Ahmed'e hocasından atıf yaparken أخبرني haber verdi, söyledi ve sonunda رحمه الله – Allah rahmet eylesin ifadesini zikretmektedir. İbn Heysam'a geniş yer vermesine rağmen İbn Kerrâm'ın ismini hiçbir yerde zikretmemiştir. Bunun nedeni kitabın konusunun kıraat olması ve İbn Kerrâm'ın bu konu ile ilgili bir görüşünün bulunmamasından kaynaklanabilir. Bütün bunların *el-Mebânî*'nin eserinin bir Kerrâmiyye müntesibinin kaleminden çıktığı konusunda önemli göstergeler olduğu savunulabilir. Bununla birlikte söz konusu eserin yazarının Hamîd b. Ahmed b. Bistâmi olması muhtemeldir.

4. en-Nutef fi'l-Fetâvâ

Hanefî Kadi'l-kudat Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin es-Suğdî (ö. 461/1068) tarafından yazılmış bu eserin⁸⁵ Kerrâmiyye'ye ait bir fıkıh kitabı olabileceği Aron Zysow tarafından dile iddia edilmiştir.⁸⁶ Eserin müellifinin bir Kerrâmî olması, güçlü bir ihtimaldir. Çünkü müellif önde gelen fakihlerin görüşlerini ardından Ebû Abdillâh adından bir kişinin görüşlerine yer vermektedir. Bu şahıs İbn Kerrâm olabileceğinin göstergesi bu eserde yer alan görüşler ile Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsim*'inde yer alan görüşlerin örtüşmesidir. Ancak eseri neşreden Salâhuddîn en-Nâhî ise bahsi geçen kişinin Suğdî'nin hocalarından Hanefî bir isim olması gerektiği kanaatindedir.⁸⁷

⁸⁴ Ahmed b. Ebî Ömer el-Enderâbî, *el-İzâh fi'l-Kirâ'ât*, thk. Mina Adnan Ganiy (Tikrit: Shamile, 2002), 232.

⁸⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, thk. Salâhuddîn en-Nâhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984).

⁸⁶ Zysow, "Two Unrecognized Karrâmî Texts", 577-587.

⁸⁷ Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 16.

Buradan hareketle Kerrâmiyye mezhebi mensuplarının sadece itikâdi alanda değil amelî alanda da özgün birtakım görüşler geliştirdiği söylenebilir. Örneğin abdest, namaz ve defin işleri ile ilgili farklı fetvalar ortaya koymuşlardır.⁸⁸

Hüseyin es-Suğdi'nin eserine yansıyan muhtevaya geçmeden önce, Bağdadi ve İsferyîni'nin Kerrâmiyye'ye nispet ettiği görüşlere ana hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır. Bağdâdî ve İsferyîni'nin rivayetlerine göre İbn Kerrâm, fikhî konularda şu görüşleri savunmaktadır:

1. İki tekbirle namazın sahih olması. Yolcunun namazının, hiçbir rükûn yapılmaksızın rükû, secdeler, kıyâm ve kuûd'da bulunulmaksızın, şehâdet söylenmeden, selam verilmeden sadece iki defa tekbîr *أنه يكفيه تكبيرتان* getirmekle namazın geçerli olacağını söylemiştir. Makrîzî bunun, yolcu namazı yerine korku namazı olduğunu zikretmektedir *يكفيه من صلاة الخوف تكبيرتان*.⁸⁹

2. Temizlik bahsi. Necis bir elbise içinde, pis bir yerde, bedeninin görünür pislikleri ile namaz kılmanın geçerli olduğu söylemiştir. *بصحة... الصلاة في ثوب نجس* Temizlik necaset için değil, hades için vâcib kılınmıştır.

3. Ölüyü yıkamanın ve namazını kılmanın farz değil, sünnet olduğu görüşü *سنتان غير مفروضتين* Buna karşın Kerrâmîler ölünün kefenlenip defnedilmesini vâcib saymıştır.

4. Namaz, oruç, hacc gibi farz ibadetlerin niyetsiz sahih olacağı görüşü. Kişinin İslam'a girerken İslam'ı kabul niyeti yeterli görülmede,

⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, 40.

⁸⁹ Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi- (fî) Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Erişim 27. Haziran 2017, <http://www.alwaraq.net/Core/SearchServlet/searchone?docid=45&searchtext=2KfYqNmGINmD2LHZkdin2YU=&option=1&offset=1&WordForm=1&exactpage=1091&totalpages=1&AllOffset=1>

başlangıçta İslam'a niyet edilmiş olması, İslam'ın farzlarından olan bütün farzlar için edilecek niyetlere de şamil olmaktadır.⁹⁰

Fıkhî, amelî konular somut görüşler olduğu için karşıtlar tarafından yöneltilen suçlamaları doğrulamanın daha müsait yönü vardır. es-Suğdı'nın *en-Nutef fi'l-Fetâvâ* adlı eserinde yer alan görüşler ile Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsim*'inde Kerrâmiyye'ye atfedilen görüşler, makâlât ve firak literatüründe yer alan görüşleri doğrulayabilmek veya yanlışlayabilmek açısından güzel bir imkânı sunmaktadır. Eserde Ebû Abdillâh'a atfedilen görüşler ve diğer kaynaklarda Kerrâmî fıkhına dair yer alan bilgilerin örtüşmesi *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*'daki Ebû Abdillâh'ın İbn Kerrâm olması ihtimalini güçlendirmektedir.⁹¹ Ancak bu ihtimale aksi yönde bazı bilgilerden de söz edilebilir. İbn Kerrâm'ın görüşleri ile ona nispet edilenlerin arasında bir ayrıma gidilmektedir. “*fi kıyası kavli Ebî Abdillâh*”⁹², “*hüve kıyasu Ebî Abdillâh*”⁹³ kıyasen kendisine dayandırıldığına işaret etmektedir. Bazı yerlerde ise “*ve hüve eşbehe bikavli Ebî Abdillâh*”⁹⁴, “*an Ebî Abdillâh fihi kavlan*”⁹⁵ ibareleri kullanılmaktadır. Ebû Abdillâh'ın görüşlerini verdiği yerde ise “*fi kavli Ebî Abdillâh*”⁹⁶ ifadesini kullanmaktadır. Ancak bütün bu ifadelerle birlikte Makdisî'de yer alan bilgiler ile *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*'daki bilgilerin birbiri ile örtüşmektedir. Dolayısıyla *en-Nutef*'teki bilgiler muhaliflerin Kerrâmîlerin görüşlerini saptırması olmasa ihtimali ağır basmaktadır.⁹⁷

⁹⁰ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 167; Ebu Mansur Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 217; el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 98. Bu görüşleri yanısıra Makrizî, İbn Kerrâm'a şu görüşü de atfetmektedir, namazdan çıkmak; yemek yemekle, içmekle yada kasten cima etmekle caiz gördüğünü aktarmaktadır. Makâlât eserlerinde İbn Kerrâm'ın veya Kerrâmiyye'nin bu görüşü zikredilmez. Bkz. el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*.

⁹¹ Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 11.

⁹² es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 154.

⁹³ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 299.

⁹⁴ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 156.

⁹⁵ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 418.

⁹⁶ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 197, 310.

⁹⁷ Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*, 83.

en-Nutef fi'l-Fetâvâ Ebû Hanife (ö. 150/767), Ebû Yusuf (ö. 182/792), Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/804), İmam Şafî (ö. 204/820) ve İmam Malik'in (ö. 179/795) ihtilaf ettikleri konuları ihtiva etmesinin yanı sıra birçok yerde Ebû Abdillâh (İbn Kerrâm), Ebû Hanife, Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin aynı görüşü paylaştıklarını da dile getirmektedir. Dolayısıyla İbn Kerrâm'ın fıkıh anlayışı büyük oranda Ebû Hanife'nin fıkına bağlı kaldığı anlaşılabilir. Amelde Ebû Hanife mezhebini takip ettiği ve kendi görüşlerini onun imamları üzerinden beslediğini söylemek yerinde olacaktır. Fıkhi meselelerde İbn Kerrâm'dan sonra Kerrâmiyye geleneğinde Muhammed b. es-Sâhib'in⁹⁸ ismi öne çıkmaktadır. Hatta Muhammed b. es-Sâhib'in İbn Kerrâm ile ilişkisi Ebû Yusuf ile Ebû Hanife arasındaki ilişkiye benzetilmiştir. *en-Nutef* bu bağlamda İbn Kerrâm'la olan bağlantısını göstermesi açısından önemli bir eserdir.⁹⁹ Yazar İbn Kerrâm'ın ismini zikretmeden künyesi olan Ebû Abdillâh üzerinden görüşlerine atıf yapmaktadır.

Kerrâmiyye mezhebi için bu tarz kaynaklar daha aydınlatıcı bilgi vermenin yanında mezhep ile ilgili de yeni bir bakış açısı ve ufuk sunması bakımında oldukça kıymetlidir. Bu sayede muhalifler tarafından yapılan suçlamalardan bazılarının gerçekliliği/geçerliliği sorgulanabilecektir.¹⁰⁰

el-Nutef fi'l-Fetâvâ'te yer alan fıkhi hükümler, Bağdâdî ve İsferyânî'nin verdiği bilgilere göre ilk iki noktada doğrudan çelişmektedir:

1. Seferi'nin namazının iki rekatten ibaret olduğu,¹⁰¹

⁹⁸ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 44; Erdem, *Kerrâmiyye Mezhebî ve İtikadî Görüşleri*, 50.

⁹⁹ Erdem, *Kerrâmiyye Mezhebî ve İtikadî Görüşleri*, 50.

¹⁰⁰ Bağdâdî'nin Kerrâmiyye'yi itikadî konulardaki eleştirileri benzeri fıkhi konularda da devam etmiştir. Bunun için "kendinden önce kimsenin ortaya atmadığı ahmaklıklar icad etmişler" şeklindeki suçlaması vardır. Bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 167.

¹⁰¹ es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 75.

2. Necaset bir dirhemden fazla olursa necis sayılmaktadır, bu durumda namaz caiz değildir.¹⁰²

3. Ölüye karşı yükümlülükler olduğu konusunda kısmen Bağdâdî ile örtüşmektedir. Yani ölüyü yıkamayı zikrettiği üç durum dışında sünnetlerden saymaktadır.¹⁰³ Ancak dikkatten kaçan nokta ise, cenaze namazı konusunu zikrederken Ebû Abdillâh'ın görüşünü zikretmemesidir. Onun için bu görüş İbn Kerrâm'ın görüşü olmayabilir.

4. İsferyâinî bu noktada Bağdâdî'den ayrılarak bunu izah etmeye ihtiyaç duymuştur. Buna göre farz ibadetlerin niyetsiz sahih olacağı fikri aslında Kerrâmiyye'nin iman nazariyesiyle doğrudan bağlantılıdır. İnsanların ilk yaratılışta kendilerine verilen fitrat nedeniyle, gerçek iman sahibi *bezm-i eleste*, kulların Allah karşısında bütün yükümlülükleri kabul etmesi yaklaşımına bina edilmiştir. Bunun için İsferyâinî farz ibadetleri için niyeti *في الذرا أول fi'l zerri'l evvel* tabirini verilen söz, niyet olarak yorumlamıştır. Bu sebeple farz ibadetler için niyet şart değil, çünkü Allah'tan aldıkları emanetle birlikte yükümlükleri kabul etmişlerdir. Ancak nafil ibadetler için niyet şarttır çünkü *bezm-i eleste* söz verilmedi - niyet edilmedi şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁴ *en-Nutef* sahibi de *niyyet-i kadîm - eski niyet* ve *niyyet-i cedid/hadisi - yeni niyet* birbirinden ayırır.¹⁰⁵

Aron Zysow, *en-Nutef*'in Kerrâmiyye'ye ait bir fıkıh kitabı olduğunu doğrulamak açısından Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm*'inde yer alan görüşleri ile kıyaslanmaya ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁶ Makdisî'ye göre Kerrâmiyye mezhebi diğer mezheplerden şu konularda ayrılmaktadır:

¹⁰² es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 34.

¹⁰³ es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 32, 117.

¹⁰⁴ el-İsferyâinî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, 98. İsferyâinî'nin bu yorumu aynı zamanda iman nazariyesini de işaret etmektedir. Onun için İsferyâinî'nin bu yorumu anlamlı ve düşündürücüdür.

¹⁰⁵ es-Suğdî, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 56-58.

¹⁰⁶ Zysow, "Two Unrecognized Karrâmî Texts", 580.

1. Her farz ibadet için niyet hususunda müsamahalı *المسامحة في النية* عند كلّ فريضة davranıp kolaylık gösterirler.

2. Zorunlu koşullarda namazlar binek üzerinde eda edilebilir. *وصلاة الفريضة على الدابة*

3. İmsak vaktinden sonra unutkanlık halinde, *وجواز الصوم لمن اكل بعد* farkında olmadan yiyenin orucu bozulmaz.

4. Güneşin doğuşu esnasında kılınan sabah namazı geçerlidir *وصحة صلاة من طلعت الشمس*.¹⁰⁷

5. Cuma namazı için kırk kişi üzerinde cemaat olursa *إذا كان في قرية* yerleşik şehir dışında bir yerde namaz kılınabilir.¹⁰⁸ Ancak ardından “Cum’a” kelimesinin iştikakını açıklar. Biri imam olacak şekilde *تجويز رجلين الامام ورجل* iki kişinin caiz olduğunu savunmuştur.¹⁰⁹

Makdisî'nin eseri her ne kadar makâlât ve fırak kitapları dışında yer alıyorsa da Kerrâmiyye hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu tür kaynaklardan bir kısmı en azından gözlemci bir üslupla yazıldığı için mezhebe tarafsız yaklaşabilmiş durumdadırlar. Ayrıca bu tür kaynaklar, Kerrâmiyye'nin Horasan coğrafyasında hangi ölçüde tesir ettiğini göstermesi açısından önemli veriler içermektedir.

5. Kitâbu Ravnâku'l-Mecâlis

Ebû Hafs Ömer en-Nisâburî es-Semerkindî'ye (ö. 840/1436) aittir. Eser Bibliothèque Nationale Ar. 4929 ve 6674 numaralarda kayıtlıdır.¹¹⁰ Eski bir nüsha TBMM Kütüphanesi No: 742, MF No: 1000'de kayıtlı mecmuanın 1-112 varakları arasındadır.¹¹¹ Süleymaniye kütüphanesinde İslam ahlakı ve İSAM kütüphanesinde bir kopya tasavvuf başlığı adı altında tasnif edilmiştir. Bu eser,

¹⁰⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, 40.

¹⁰⁸ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 92.

¹⁰⁹ es-Suğdı, *en-Nutef fi'l-Fetâvâ*, 93.

¹¹⁰ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 30.

¹¹¹ Sarıkaya, “Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid”, 1: 482.

Muhammed b. Kerrâm'ın biyografisi,¹¹² tasavvuf, zühd ve tevekkül anlayışı hakkında geniş bilgiler içermektedir.¹¹³

Ravnâku'l-Mecâlis her bâbı 6 hikâyeden oluşan eser 22 bâbtan meydana gelmektedir. İlk bâb, *Ulûhiyyetin İsbâtı* konusunu içermektedir, ikinci bâb *Tevhid* hakkında üçüncü bâb *Peygamber (a.s)'ın Mucizeleri* hakkında, sonraki bâblar sahabenin faziletleri, namazın faziletleri, dua hakkında, Allah ile kul muamelesi, gece namazı, rızık ve tevekkül hakkında vs. gibi başlıkları ve yirmi ikinci bâb ise *Haccın Faziletlerini* içermektedir. Muhammed b. Kerrâm'dan *Kıyam-ı Leyl* bâbının dördüncü ve beşinci hikayesinde, on üçüncü bâbın *Tevbe'nin Faziletleri* altıncı hikayesinde, on beşinci bâbın *Rızık ve Allah'a Tevekkül*, birinci ve ikinci hikayesinde yirmi birinci bâbın *Vera'* birinci ve ikinci hikayesinde bahsetmektedir. Bütün bu bâblarda İbn Kerrâm'dan bahsederken ismiyle hitap etmek yerine genellikle *İmam-ı Zâhid Ebû Abdillâh* ifadesini kullanmaktadır.¹¹⁴

SONUÇ

Muhammed b. Kerrâm'ın şöhretinin Nîşâbur âlimleri arasında yayılması devrin önemli âlimlerinden olduğunu göstermektedir. Her ne kadar İbn Kerrâm ve taraftarları marjinal bir mezhep şeklinde tasnif edilmişse de kendileri Hanefî geleneğin mirasçılarınıdır. Sünnî – Hanefî ekolün sistematik bir şekilde inşa edilmesinde önemli katkıları olmuştur. Erken dönemde gündemde olmayan bazı meseleleri gündeme getirmesi muhalif kesimin dikkatini çekmiştir. Muhammed b. Kerrâm henüz hayatta iken kitaplarının bir kısmı kendisine muhalefet edenler tarafından yakılmıştır. Kalan eserleri ise yine kendisine muhalefet etmek amacıyla muhalifleri tarafından gündeme getirilmiştir. Muhammed b. Kerrâm'ın eserlerinin hangi dönemde kayıp olduğuna

¹¹² Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 30; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlenmeleri*, 314; Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmîyye*, 20.

¹¹³ Ess, *Ungenützte Texte zur Karrâmîya*, 30; Aydın, *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmîyye*, 20.

¹¹⁴ Ebû Hafs Ömer b Hasan es-Semerkindî, *Ravnâkü'l-Mecâlis* (Mekke: el-Matbaatü'l-Miriyeti'l-Kaine, 1305), 1-59.

dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Mezhep taraftarları, Moğol istilasına kadar Horasan'da ve Mâverâünnehir'de hankâhlar vasıtasıyla eğitim faaliyetlerini sürdürmüşler ancak istilalar sonucunda hem kendi varlıkları yok olmuş hem de eserleri ortadan kaybolmuştur.

Muhammed b. Kerrâm'ın eserleri bize intikal etmemiş olsa da bazı görüşleri muhalifleri tarafından kaydedilmiştir. *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr* eseri birçok kaynakta isim olarak geçmektedir. Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin ve sonraki alimlerin gerçekleştirdikleri nakillerden hareketle, eserde Muhammed b. Kerrâm'ın umumiyetle Mu'tezile'yi hedef alan bir üslup ve yöntem kullandığı anlaşılmaktadır.

İbn Kerrâm ilk dönemde itikâdî görüşlerden ziyade sûfi ve mistik görüşlerle gündeme gelmiştir. Dolayısıyla *Kitâbu's-Sırr* adlı eserin fıkhi hükümler içermesi ile birlikte bu hükümlerin hikmetlerinden bahsedilmesi ve takipçilerinden yalnız havass olanların bu eseri görebilmesi, İbn Kerrâm başta olmak üzere taraftarlarının tasavvufla ne denli içli dışlı olduklarını göstermektedir.

Moğol istilasını sebebiyle Kerrâmiyye literatürünün büyük bir kısmı yok olmakla beraber günümüze ulaşan az sayıda eser mevcuttur. Mezhep taraftarlarının çok yönlü çalışmalarda özgün eserler te'lif etikleri görülmektedir. Mekhûl en-Nesefî'nin *Kitâbu'r-Red* adlı eseri Kerrâmî makâlât geleneğinin günümüze ulaşabilmiş tek eser olma özelliğine sahiptir. *Lü'lüyyât* adlı eseri ile hakeza tasavvuf sahasında özgünlüğü korumaktadır. Her iki eser Kerrâmiyye'nin itikâdî ve tasavvufî yönü hususunda tek kaynaktır. Kerrâmiyye mezhebi mensuplarının sadece itikâdî alanda değil amelî alanda da özgün birtakım görüşler geliştirmişlerdir. Bu anlamda *en-Nutef* Kerrâmiyye'nin fıkıh konusundaki görüşlerini yansıtan tek kaynaktır.

KAYNAKÇA

Acar, Hasan. *Ebû Mûti' Mekhûl en-Neseî'nin 'Kitabu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makâlât Geleneği İçindeki Yeri*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 2003.

Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b Hasan b Hibetullah İbn. *Târîhu Medîneti Dîmaşk*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

Aydın, Salih. *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmiyye: Kerramiye'nin Kelam Teorisi, İman Anlayışı ve Din Politikası*. Doktora, Viyana Üniversitesi, 2010.

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkahir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkahir el-. *Usûlu'd-Dîn*. Thk. Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.

Brosworth, Edmund. "The Rise of the Karramiyah in Khorasan". *The Muslim World* 50/1 (1960).

Bulliet, Richard W. *The patricians of Nishapur: a study in medieval Islamic social history*. Cambridge: Mass, 1972.

Bulut, Ali. "Arthur Jeffery'nin yayınladığı 'Kitâbu'l-Mebâni'nin Müellifi Üzerine Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/15 (2005): 181-198.

Çift, Salih. "İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (01 Haziran 2008): 439-462.

Çift, Salih. *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzî Hayatı Fikirleri ve Duaları*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2011.

Çite, Nuriye. *Ebû Mûtî' en-Neseî'nin 'Kitabu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 2007.

D. S., Margoliouth. "Kerrâmiyye". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977.

Enderâbî, Ahmed b. Ebî Ömer el-. *el-İzâh fi'l-Kirâ'ât*. Thk. Mina Adnan Ganiy. Tikrit: Shamile, 2002.

Erdem, Erol. *Kerrâmiyye Mezhebî ve İtikadî Görüşleri*. Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi, 1994.

Ess, Josef van. *Ungenützte Texte zur Karrâmiya: eine Materialsammlung: vorgelegt am 30. Juni 1979*. Heidelberg: C. Winter, Universitätsverlag, 1980.

İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhîr b. Muhammed el-İsfahânî el-. *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*. Thk. Muhammed Zâhid Kevserî. Kahire: Mektebet'ü-l Ezheriye li't-Turas, tsz.

Karadaş, Cafer. "Kerrâmiye ve İtikâdî". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (25 Ocak 2009): 0-62. <https://doi.org/10.18317/kader.21313>.

Keyanî, Muhsin. *Hankahlar Tarihi*. Trc. Süleyman Gökbulut - Ali Ertuğrul. Büyüyenay, 2013.

Kutlu, Sönmez. *Kerrâmiyye Mezhebi: Tarihçesi, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları*. 10 Aralık 2015 <http://www.sonmezkutlu.net/?pnum=81&pt=+Kerr%C3%A2miyye+Mezhebi>, t.y.

Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: OTTO, 2012.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Lewinstein, Keith. “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar”. Trc. Sönmez Kutlu, Muzaffer Tan. *İmam Mâturidî ve Mâturidîlik*. Haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât, 2010.

Makdisî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşnâ eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Thk. J. Geoje. Leiden: E.J. Brill, 1906.

Makrizî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbas) Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed el-. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*. Erişim 27 Haziran 2017 <http://www.alwaraq.net/Core/SearchServlet/searchone?docid=45&searchtext=2KfYqNmGINmD2LHZkdin2YU=&option=1&offset=1&WordForm=1&exactpage=1091&totalpages=1&AllOffset=1>, t.y.

Massignon, Louis. *İslam Tasavvufu / Doğu Devrinde*. Trc. Mehmed Ali Ayni. Ataç Yayınları, 2006.

Muhtâr, Süheyr Muhammed. *et-Tecsim 'inde'l-Müslimîn: "Mezhebü'l-Kerrâmiyye"*. İskenderiye: Şeriketü'l-İskenderiyye, 1971.

(Müellif belli değil.). *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an ve Hümâ Mukaddimetu Kitabi'l-Mebâni(fî Nazmi'l-Meânî) ve Mukaddimetü İbn Atiyye (fî Ulûmi'l-Kur'an)*. Thk. Arthur Jeffery. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1954.

Nesefî, Ebû Mûtî' Mekhûl b. Fadl en-. *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*. Thk. Seyid Bahcivan. İstanbul: Hikmet, 2013.

Nesefî, Ebû Mûtî' Mekhûl b. Fadl en-. *Kitâbu'r-Red 'alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle el-Mudille*. Thk. Marie Bernand. Annales Islamologiques, 1980.

Nesefi, Ebû'l-Mu'ın Meymûn b. Muhammed en-. *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.

Nesefi, Ebû'l-Mu'ın Meymûn b. Muhammed en-. *Tevhidin Esasları*. Trc. Hülya Alper. İz Yayıncılık, 2007.

Neşşar, Ali Sami en-. *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*. Trc. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.

Rudolph, Ulrich. *Mâturidî*. Trc. Özcan Taşcı. Litera Yayıncılık, 2016.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. "Erken Dönem Hanefî Geleneğinde Bir Zâhid: Ebû Mutî Mekhûl en-Nesefî (318/930) ve Kitâbu'l-Lü'lü'yyât'ı". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik-Mâturidilik-*. Ed. Cengiz Çuhadar - Mustafa Aykaç - Yusuf Koçak. 1: 469-484. 2017.

Sarıfîni, Takiyuddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-. *el-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâk li Târih-i Nisâbûr*. Thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 1989.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. *el-Ensâb*. Thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. Beyrut: Dârü'l-Cenân, t.y.

Semerkindî, Ebû Hafs Ömer b Hasan es-. *Ravnâkü'l-Mecâlis*. Mekke: el-Matbaatü'l-Miriyeti'l-Kaine, 1305.

Semerkindî, Ebû Kâsım İshak b. Muhammed Hakîm es-. *es-Sevâdü'l-A'zam*. Trc. Talha Alp. İstanbul: Yasin, 2007.

Suğdı, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed es-. *en-Nutef fî'l-Fetâvâ*. Thk. Salâhuddîn en-Nâhî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984.

Sürmeli, Zeynep Alimoğlu. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik, 2018.

Şankîti, Sâlim Muhammed Mahmûd Ahmed eş-. *Kitâb el-Mebânî Lem Yeud Mechûl el-Mellif*. Shamile, t.y.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. Thk. Muhammed Abdulkâdir el-Fâdîli. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2008.

Trimingham, J. Spencer. *The Sufi Orders in Islam*. London: Oxford At The Clarendon Press, 1971.

Üzüm, İlyas. "Nesefî, Mekhûl b. Fazl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 570-571. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

Yörükân, Yusuf Ziya. *Ebu'l-Feth Şehristani: "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ev Mezheplerin Tetkikinde Usul*. Haz. Murat, Memiş. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

Zysow, Aron. "Two Unrecognized Karrâmî Texts". *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988): 577-587. <https://doi.org/10.2307/603146>.